

THEOLOGY OF THE HOLY SACRAMENT OF PRIESTHOOD IN THE ROMAN CATHOLIC CHURCH

Nenad D. Mijalković
Serbian Orthodox Seminary of
St. Cyril and Methodius,
Niš

Summary: This paper aims to present liturgical – theological understanding of the Holy Sacrament Priesthood throughout history. Explanation about this the Holy Mysteries will follow the appropriate certificates from Holy Scripture, as well as works of some early Christian Fathers of the Church. Then, it will be consulted relevant theological, sacramental aspects of the Middle Ages, the age of Scholasticism, the Council of Trent, and finally the Second Vatican Council, where there will be overlooked as a theological reflection of individual prominent Roman Catholic and Orthodox theologians of the Holy Sacrament of the Priesthood. We want the work we put emphasis on the consideration of liturgical – theological sense Holy Sacraments in accordance with its ecclesiological, Christological, eschatological, pneumatological and experience the life of the Church.

Key words: Holy Sacrament, Priesthood, Roman Catholic Church, bishop, priest, deacon, ordination, council, prayer.

Теолошки погледи / Theological Views
Година / Volume XLVI
Број / Issue 1/2013,
стр. / pp. 97–120.

ЛЕВИТСКО СВЕШТЕНСТВО У ОПУСУ ИЗЛАЗАК–ИСУС НАВИН — РЕДОВИ И СЛУЖБЕ —

Јован Благојевић*
Библијски културни центар,
Београд

Апстракт: Аутор се бави левитским свештениством у опусу Изл.–Инав. Најпре се осврће на Велхаузенову реконструкцију историје левитског свештеништва, њену йерцејцију, варијације и кришке. У разматрању библијских података аутор указује на редове левитског свештеништва: левите, свештенике и свештеничког старешину; на њихове друштвене и културне службе. Последња је била кључна за њихово издвајање од израелских племена, али и за унутрашње раслојавање. Аутор истражује проблем реалног (историјског) постојања различитих редова у левитском свештеништву, показујући да је оно било могуће, и вероватно комплексније него што се претпоставља, јер је укључивало постојање међуред – левитских свештеника.

Кључне речи: Левије, Каи, Мојсеј, Арон, Елеазер, Финес, Кореј, Велхаузен, свештенички редови, левити, свештеници, свештенички старешина, левити-свештеници, међуред, свештеничке службе.

Истраживање левитског свештеништва, његових редова, карактеристика и међусобних односа је тема која се бави веома комплексном реалношћу која захтева критички осврт у односу на изворе и на постојеће хипотезе. Најпре треба указати на могуће изворе за проучавање левитског свештеништва:

а) **библијски левитски (свештенички) йисци**¹

* bkcentar.uo@gmail.com.

¹ Ови списи дају доста података, али се поставља питање њихове објективности Dean A. Walker, *JBL* Vol. 19, No. 2 (1900): *The Levitical Priesthood, a Study in Social Development*, 124.

- б) *библијски нелевитски писци*
 в) *ванбиблијски историјски писци*²

Порекло институције се често проналази праћењем доказа уназад корак по корак, од познатог ка непознатом.³ Најтежи део истраживања, што се тиче процене вредности сведочанства, лежи у каснијем средњем периоду. Свештенство постаје све организованије и јасније диференцирано и такво стање се учитава у ранији период. Изворима се понекад приступа са потпуном скепсом или се тумаче доста слободно као племенске алегорије којима се тумачи реалност, али и искривљује историјска тачност.⁴ Родозачетник оваквог разумевања историје левитског свештенства је Велхаузен, чија ћемо схватања изложити у наставку текста.

1. Велхаузендова реконструкција историје левитског свештенства

За разлику од Маконвила који је сматрао да је левитско свештенство у времену Мојсија имало два реда,⁵ Велхаузен (Wellhausen) је заступао став да је формирање свештенства био комплексан

² Овај материјал је углавном ослобођен пристрасности, али можда и самог интересовања за тему. Подаци ових извора су штури, а некад и формиран на основу негативних предрасуда. Dean A. Walker, 124.

³ Нема сумње да је у време после егзила постојао левитски ред, комплетно организован, јак ауторитетом, који је имао велику количину своје литературе и који је држао сложене ритуале. Да ли је левитско свештенство, у својој комплексности, постојало у добу Мојсија предмет је расправе. Dean A. Walker, 124–125.

⁴ У догађајима родозачетника или истакнутих племена научници су препознали епске описе судбине читавог Левијевог племена (Пост. 34, 25; 49, 5–7; Изл. 32, 26–28). Оно је због конзерватизма, милитантног јавизма и ксенофобије, после почетних успеха, доспело до слома и потпуног уништења. Преживели чланови племена због неприхватања седелачко-земљорадничког начина живота су остали без територије. Приморани су да крену у неизвесан живот међу другим племенима која су била противници њиховог милитаризма и мирног суживота са староседеоцима Ханана (Пост. 34, 30–31; 49, 7). Такав положај левитски писци претварају у приказ нарочитог Божијег благослова свештенства (Пнз. 10, 8.9; Бр. 35, 1–8; Јез. 44, 29). Левити су временом изгубили милитантни карактер, али су задржали изразити *јавизам* укључујући и културну праксу. Они су већ служили уз савезном ковчег и тежили су да делују као професионални свештеници наместо првенаца који су раније вршили ту функцију (Суд. 17). Постоји схватање да је број левита који су одвојени за свештеничку службу могао да буде приближно исти као и број првенаца свег Израиља. M. Easton, *Easton's Bible dictionary* (Inc.: Oak Harbor, WA, 1996), el. ed; A. Walker, 125–126.

⁵ J. G. McConville, *Law and Theology in Deuteronomy (JSOT Supp 33)* (Sheffield: JSOT Press Department of Biblical Studies The University of Sheffield, 1986), 124–125.

процес. У делу *Прологомена* понудио је своју реконструкцију тог процеса. Та реконструкција је, према схватању Кауфмана, један до данас неуздурман стубова његове реконструкције историје Израиља⁶ и формативна база савремених дискусија о овом проблему.⁷

Велхаузен је сматрао да јасна подела унутар левитских свештеничких редова одражава завршну фазу њиховог формирања. У време Мојсија није било професионалног свештенства, тј. левитско свештенство и његови редови су у доба Мојсеја учитани од свештеничких писаца у 6. в. пре Хр.⁸ Професионално свештенство се, према овом схватању, јавља у време монархије. Оно, међутим, није било повезано са једним племеном, већ са значајним свештеничким личностима и породицама на северу и југу јеврејске државе. Најистакнутији пример уздизања такве породице јесте појава садокитске династије, која је уживала заштиту јерусалимског трона. До тада, свештеничке породице су углавном имале углед локалног или, евентуално, племенског карактера. Оне су формирале *еснафски савез* који је, ради идентификовања са Мојсијем и сећања на њега као свештеничког архетипа, назван именом давно угашеног племена – Леви. Свештенство је постепено добијало наследни карактер, али је то пресечено уздизањем садокита и њиховог ексклузивизма. Трагове неуспешне антисадокитске левитске борбе могу се наћи у Поновљеним законима (нпр. Пнз. 18, 1–8). Велхаузен је сматрао да *свештеници висина* и *левити земље* припадају истој групи несадокитског обесправљеног свештенства.⁹

⁶ Y. Kaufmann, *The Religion of Israel, translated and abridged by Moshe Greenberg* (New York: Schocken, 1972), 193.

⁷ J. G. McConville, 125.

⁸ J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel* (Edinburgh, 1885), 121–151.

⁹ Садокити су, наводно, негирани да је свештенички углед и право повезан са левитским пореклом, делом јер нису потицали од законитог аронитско-илијадског свештенства Силома. Централизација државе и култа у време Давида и Соломона је помогла садокитске претензије и они су, упркос спорном левитском пореклу, постали једини законити свештеници, што је према Велхаузену било у супротности са идејама Пнз. у којима је видљива тежња да се очува свештеничко право левита било да су били повезани са Јерусалимом или другим културним местима (Пнз. 18, 1–6). Велхаузен је сматрао да су *левити* из Пнз. 18, 6 *свештеници земље* лишени својих прихода услед централизације култа, док су *браћа левити* (=свештеници *левити*, Пнз. 18, 1.7) садокити. Формално, сви левити су имали право да служе у Јерусалиму, али је у пракси садокитска струја контролисала реализовање тог права (2 Цар. 23, 9). И у Пнз. и у 2 Цар. постоји термилошко разликовање *свештеника* и *левиша*, али она није идентична разлици која постоји у млађем свештеничком предању (P) које рефлектује познији историјски развој свештеничких редова. J. Wellhausen, 121–151.

1.1 Перцепција, варијације и критика

Велхаузенове реконструкције историје левитског свештенства

Савремени тумачи историје свештенства Израиља не слажу се са програмском реконструкцијом Велхаузена у детаљима, али је начелно прихватају. Главно подручје дебате је порекло левитског захтева за свештенством. Гуневег је сматрао да је феномен *левиџизма* укоренен у амфиктонији, конзервативном покрету упоредивом са *рехавиџизмом*. Он, попут Велхаузена негира постојање реалне везе *левијској њокреџи* и историјског Левијевог племена. Коди није у потпуности негирао реалне везе између левитског позвања и стварног племена Левијевог,¹⁰ а Нилсен је чак сматрао да је *левијски захтев суштински њодразумевао* повезаност са Левијевим племеном.¹¹

Иако се може учинити да се ставови наведених аутора (Гуневег, Коди, Нилсен) разликују од реконструкције Велхаузена, сви они су уједињени у схватању да је Пнз. 18, 1–8 кључан одељак за разумевање историје свештенства Израиља тј. одељак *садржи захтев да левиџи мођу биџи свешћеници, и да свешћеници џребају да буду левиџи*.¹² Маконвил сматра да се однос свештеника и левита у наведеним стиховима *џре џреџознаје као изједначавање неџо разликовање*. У тексту се

¹⁰ Коди је лансирао тезу да је секуларно племе Левијево нестало у смислу органског јединства и да су се његови чланови распршили у Израиљу (уп. Пост. 49, 7) као *намерници* (*gerirri*). Управо *gerirri-cšaišyc* је темељ левитског захтева свештеничког издржавања. А. Cody, *A History of Old Testament Priesthood* (Rome, 1969), 33.55.

¹¹ Нилсен је сматрао да Пнз. 18, 1–8 има *џроџрамски каракџер* левитског захтева. Темељни моменат је ст. 6 којим се претпоставља да ће левити бити распршени по градовима Израиља, и да они имају једнака права са свештеницима (=левиџи свешћеници), ст. 1 и ст. 7б, међутим, сугерише левитску подређеност централном светишту и *рефлџијује међуфазу* у којој изједначавање свештеника и левита још није чињеница већ дефтеронимистички програм. Програм, наводно, није само давао свештеничка права левитима, већ је и *левиџизирао* постојеће свештенство. Израз *левиџи свешћеници*, стога, рефлектује последњу фазу левитске борбе којом се јасно истиче захтев за пуноправним свештенством. У Пнз. 18, 6–8 се, међутим уопште не јавља термин *свешћеник*. Коди је зато сматрао да је Пнз. 18, 1–8 прагматичан законодавни текст, а не *џроџрамски манифест*. Он рефлектује историјску реалност, а не теоријски програм. Коди сматра да *левиџи* из ст. 6 заиста јесу *левиџи земље*, који нису деловали као свештеници. Како је интенција Пнз. 18, 1–6 омогућавање да сви левити приступе централном светишту и имају део његових прихода јасно је да текст ничим не спори права *левиџи земље*. Напротив, то значи да текст, уколико рефлектује историјску реалност, сведочи да су *левиџи земље* (ст. 6–8) изједначени са *левиџима свешћеницима* (ст. 1). Зашто се онда оним терминологијом разликују? Зар употреба *свешћеници левиџи* не би снажније истакла право *левиџи земље*? Проблем је приметно и сам Коди који је сматрао да текст заправо тежи стилској равнотежи (левити/левити), унутар које се *џраћа левиџи* разуме као *свешћеници левиџи*. А. Cody, 33.55.130.

¹² J. G. McConville, 128.

може препознати историјска, али не и програмска еволуција. Текст је, наиме, обликован у периоду када је разликовање свештеника и левита била историјска чињеница.¹³

Рана нејерархијска структура свештенства, подстакнута централизацијом култа и периодом изгнанства, развила је строгу јерархијску структуру која је идеалну форму добила у свештеничким списима (Р). По овом схватању, Пнз. 18 се јавља као критична прелазна фаза између ране и позне фазе свештенства. У тој тачки постоји реална напетост између раног левитског захтева за свештенством и историјске реалности позне монархије када су коначно изгубили могућност да тај захтев остваре.¹⁴

У новој библистици се јавља критика или бар озбиљна модификација Велхаузенове теорије. Маконвил сматра да постоји проблем терминологије природе пре свега са термином *џраћа левиџи* у 18, 7.¹⁵ Он доводи у питање претпоставке Велхаузенове теорије:

- а) постојање нелевитског свештенства у Израиљу,¹⁶
- б) теоријску поделу између *свешћеника* и *левиџи*,
- в) изједначавање левита са свештеницима висина.

Да бисмо дали сопствену оцену овог проблема, морамо најпре да сагледамо библијске податке о левитском свештенству. Праотац Левије је трећи син Јаковљев који је заједно са Рувимом, Симеоном, Ју-

¹³ J. G. McConville, 128–129.

¹⁴ У перспективи Нилсена тешко је разумети како су баш наводно нелевитски садокити преотели левитско позвање показавши потребу да сами себе *левиџизирају*.

¹⁵ J. G. McConville, 129–130.

¹⁶ Маконвил је искључив када сматра да нема јакних доказа о нелевитском пореклу свештеничких породица раног Израиља. Позивајући се на тврђење Харана да сви извори Петокњижја свештенство повезују са племеном Левија Маконвил истиче да и најстарији извори (Ј и Е) потврђују ово схватање (Изл. 24, 1.9; Изл. 32, 29; уп. Изл. 28, 41; Бр. 3, 3; Суд. 17, 5.12; Пнз. 33, 8–11). Е извор свештенство повезује специфично са аронитима, али је несигурно да се текст на који се позива (Пнз. 10, 6) треба сврстати у Е извор. Повезивање свештенства са аронитима, међутим не губи на снази ни уколико се ради о Д додатку, тако да се Пнз. 18, 1–18 не може схватити као податак о левитском такмичењу са нелевитима у погледу права свештенства. Левити су имали ексклузивно право на свештенство, али то не значи да су остали Израиљци били потпуно изузети од тог права. Унутар опуса Изл.–ИНав. се спомињу вршиоци свештеничких радњи који не припадају левитском племену, па ни израиљском народу. Позитивна се оцењују неки мадијански свештеници који су се временом, вероватно, асимилovali са Израиљцима задржавши свештенички статус. У прединајском периоду, свештеничку службу су вршиле старешине израиљског народа и његови младићи. Чини се да је ова пракса остала све до позне монархије, мада као изузетак од правила које је левитима давало свештено преимућство. J. G. McConville, 130.

дом, Исахаром и Завулоном припадао групи од шест синова које је Јаков добио са Лијом (Пост. 35, 23). Етимологија имена је несигурна и можда повезана са нејеврејским речима аморитског, египатског и мадијанског порекла.¹⁷ Приписује му се напад на Сихемљане, узрокован обешчашћењем њихове сестре. Напад је осудио сам Јаков (Пост. 34, 30; 49, 7). Имао је три сина: Гирсона, Ката и Мерарија. Кат је био родо-зачетник лозе из које су потекли Мојсије, Арон и Мирјам (Изл. 6, 16).

Мојсијев благослов Левија (Пнз. 33, 8–13) истиче свештеничку позицију праоца (Пнз. 33, 9). Стихови вероватно рефлектују предање о Левијевој ревности за чистоту вере (Пост. 34; Изл. 32, 25–29). Тиме се реинтерпретира схватање његових поступака које носи Постање.¹⁸ Значај Левијевог племена се истиче наводом са почетка Изласка који сведочи да су Мојсијеви родитељи били левитског порекла (Изл. 2, 1; уп. Изл. 6, 18.20; Бр. 26, 59).

2. Редови левитског свештенства

Левитско свештенство се најчешће дели на три реда. Први ред је обухватао све мушке припаднике Левијевог племена физички способне за свештеничку службу (Изл. 6, 25; Лев. 25, 32; Бр. 35, 2; ИНав. 21, 3.41; уп. 1 Цар. 8, 4; Јзд. 2, 70). Други је био сачињен од припадника Аронове породице. Аронити су били свештеници у ужем смислу те речи. Трећи ниво је представљао сам Арон, а касније његов наследник на месту првосвештеника. Чини се, ипак, да је ова подела знатно поједностављена, односно да су међусобни односи наведених редова били доста комплекснији, као и да су можда постојали извесни међуредови о којима посредно сведоче и библијски списи.

2.1. Левити – општи подаци

Именица *левит* у опусу Изл.–ИНав. појављује се сто двадесет један пут у основном облику и одговарајућим формама основног об-

¹⁷ Freedman, D. N. 1996, c1992. *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday: New York, el. ed.

¹⁸ John Arthur Davies, *A Royal Priesthood (JSOT Supp 395)* (London • New York: T&T Clark International, 2004) 185; Beth Glazier-McDonald, *SBLDS, 98: Malachi – The Divine Messenger* (Atlanta: Scholars Press, 1987), 73–80; Julia M. O'Brien, *SBLDS, 121: Priest and Levite in Malachi* (Atlanta: Scholars Press, 1990); Johannes C. De Moor, *BETL, 91: The Rise of Yahwism: The Roots of Israelite Monotheism* (Leuven: Leuven University Press, 1990), 254; Robert A. Kugler, *From Patriarch to Priest: The Levi-Priestly Tradition from Aramaic Levi to Testament of Levi* (Atlanta: Scholars Press, 1996); Elwell, W. A., & Elwell, W. A. *Evangelical dictionary of biblical theology* (Baker Book House: Grand Rapids, 1997, c1996), el. ed.

лика које зависе од контекста. Најчешће се израз користи да се њиме означе једноставно припадници Левијевог племена. Мушки припадници овог племена су ванредно повезани са богослужењем Израиља и његовим светиштем. Они су, једноставно речено, култни служитељи. Ова повезаност је према библијским извештајима била последица ревности и верности овог племена, и то пре свега у контексту апостасије под Синајем (Изл. 32, 26.29; Бр. 3, 11–13.45) када су се *посвећили Јахвеу*. Због специфичности своје службе, Левити су били изузети у смислу територијалног наслеђа у Ханану, осим у погледу наслеђа *левитских прагова* (са припадајућим обрадивим површинама).¹⁹

Општи увид пажњу читаоца усмерава на кључне моменте повезане са левитским редом. То су: левитско посвећење, служба и издржавање. Ми ћемо се усредсредити на њихову службу. Пре тога, истакнимо да се припадност Левијевог племену сматрала нарочитим привилегијом. То потврђује често навођење родослова левитских кланова. Први од родослова је дат у циљу истицања левитско-катовског порекла Мојсија и Арона. Завршне речи овог родослова *ѿ је онај Арон и Мојсије којима је Јахве зајведио да изведу Израиљце из Еѿиѿѿа... ѿо су они иѿѿи Мојсије и Арон који су ѿговорили цару еѿиѿѿскоме да ѿуѿѿи Израиљце из Еѿиѿѿа* (Изл. 6, 14–27 [26.27]) смештају га у наративни контекст приче о изласку (Изл. 6, 13).²⁰

Родослов из Бр. 3, 14–39 је осмишљен као део пописа који је имао за циљ да одреди дужности левита по клановима. Те службе се одређују у односу да дужности које поједине породице имају при Скинији. Ро-

¹⁹ Левити су изузети из територијалног наслеђа Израиља јер је *Јахве њихово наслеђе* (Пнз. 10, 8.9). Расејање левита је, на овај начин реинтерпретирано и приказано као потреба њихове службе. Изузеће од територијалног наслеђа није било апсолутно јер су установљени *левитски прагови* (ИНав. 21 уп. Бр. 18, 20–24; 26, 62; Пнз. 10, 9; 18, 1–2; ИНав. 18, 7). Две листе на којима се даје попис ових градова се поклапају уз мање варијације (ИНав. 21; 1 Дн. 6, 54–81). Иако левити нису били једини становници ових градова, они су у њима имали нарочите дужности у односу на Јахвеа и (касније) цара (Бр. 18, 21; Пнз. 14, 28; 1 Дн. 26, 1–19.22.29–32; 2 Дн. 17, 8; 19, 8–10). За опште податке о левитима види: Elwell, W. A., & Comfort, P. W., *Tyndale Bible dictionary*, Wheaton, Ill: Tyndale House Publishers, 2001), el. ed; Smith, W., *Smith's Bible dictionary* (Thomas Nelson: Nashville, 1997), el. ed; M. Easton, el. ed; Freedman, D. N., el. ed; Achtemeier, P. J., Harper & Row, P., *Harper's Bible dictionary* (San Francisco: Harper & Row – Society of Biblical Literature, 1985), el. ed.

²⁰ Родослов почиње кратким родословом Јаковљеве породице и представља сажетак закључних речи Постања и почетка Изласка. Наводи се потомство три Јаковљева сина: Рувима као првенца; Симеона (најближег Левијевог савезника у контексту дешавања у Сихему) и Левија, чији су потомци Мојсије и Арон. Тиме се Мојсије и Арон смештају у средиште приче и истовремено се наглашава специфичност њиховог порекла.

дослову претходи попис Аронове породице са кратком историјом његових синова (Бр. 3, 2–4). Бр. 26, 57–62 представљају попис левитског племена у склопу пописа свих племена Израиља (26, 5–62). Левијево племе је смештено на крај, можда да би се истакло као врхунац. На почетку и на крају пописа се истиче да је попис дело које су извршили Мојсије и Елеазар, син Аронов (Бр. 26, 1–3.63–65), највероватније у војне сврхе. Може да буде збуњујуће то што се даје и попис Левијевог племена (које је било ослобођено војне обавезе, види Бр. 1, 47; 2, 33; 26, 62), али и овај проблем се може решити на задовољавајући начин пажљивим увидом у питање левитске службе. Родослов подсећа на први родослов из књиге Изласка (Изл. 6, 14–27). Од њега се разликује податком о Марији, сестри Мојсијевој и освртом на Аронову породицу и смрт његових синова, чиме се приближава родослову из Бр. 3, 14–39.²¹

2.2. Свештеници – општи подаци

Именица *свештеник(ци)* у опусу Изл.–ИНав. појављује се 430 пута у основном облику и одговарајућим формама основног облика које зависе од контекста. Израз најчешће и у различитим контекстима означава Арона и његове синове (Изл. 27, 1–28:1). Свештеничка служба је обухватала различите аспекте култног служења, али (како ћемо видети у наставку) и више од тога.

2.3. Свештенички старешина

Термин *првосвештеник* не јавља се у опусу Изл.–ИНав., али се користи израз *свештенички старешина* и *помазани свештеник*. Потоњи термин је доминантнији и јавља се у различитим варијацијама (Лев. 4, 3.5.16; 6, 15; 16, 32; 21, 10; Бр. 35, 25.28.32). Понекад се употребљава и једноставно термин *свештеник*, али као ознака значајних свештеничких личности које су имале старешинство над осталим култним званичницима, односно личностима које су имале несумњиво улогу свештеничких старешина. Најчешће се на тај начин говори о Арону и његовим непосредним наследницима (Изл. 28, 1; 30, 30; 31, 10; 35, 19; 39, 41; 40, 13–15; Лев. 1, 5; 3, 2; 6, 16.18.20.25; 8, 2.22.; 9, 1; 17, 2–8; 22, 1–9; Бр. 3, 3.4.5.9.3; 10, 8; 26, 1.3.63.64 уп. Бр. 4, 16; Бр. 17, 2.4; 25, 7–11; 26, 1.3.63.64; 27, 2.19.21.22; 31, 6.12–13.21.26.29.31.41.51.54; 32, 2.28; 34, 17; 35, 25–28; ИНав. 14, 1; 17, 4; 19, 51; 23, 13.30–34). Ово показује да се тежило поро-

²¹ У пописима из Изл. 6, 14–27 и Бр. 26, 57–62 говори се о броју левита. Број мушких чланова овог племена је достигао 23.000 (укључујући и мушку децу стару од месец дана па навише). Сличан податак имамо и у Бр. 3, 39 где се говори о 22.000. Могуће је да је родослов из Бр. 26, 57–62 сажетак, мешавина и приређивање раније наведених родослова.

дичној сукцесији када је у питању свештеничко старешинство. Арон је у средишту библијске нарације због своје припадности левитском племену, катовској лози и, пре свега, сродству са Мојсијем (Изл. 4, 14). Свештенички старешина је био значајна национална личност, и то намеће питање његовог учешћа у друштвеном животу. Он је имао врховни ауторитет у сфери култа, што показује и нарација о *Корејевој побуну*, али је истовремено био потчињен општем друштвеном и религијском ауторитету Мојсеја.²² Арон је, дакле, личност са *заступничким квалитетом* на релацији Јахвеа и Израиља (Бр. 17, 16–28; 18, 1–24). Арон и синови представљају нарочиту групу унутар свештеничког staleжа (Лев. 6, 1–2; 7, 31.35–36; 10, 6–11; 22, 2; Бр. 3, 1–4; 6, 22–7; 16, 8–11; 18, 1–20).²³ Наглашени плурал у Бр. 18 (*ви и ваши синови*, 18, 1; *ви ћете*, 18, 5) сугерише да је „упутство изложено у смислу одговорности свештеничке заједнице којом је обухваћен и Арон, а не у смислу једноставног саопштавања индивидуалних Аронових дужности. Из овог може да буде закључено да штагод је додата или карактеристична дужност Арона, представља својство првосвештеника, његов основни идентитет је свештенички...“²⁴

Сфера његовог деловања је искључиво култ, а никако политичка власт (Лев. 10, 8–11; Бр. 18, 1–24). Арон је изабран да буде врховни *вршилац* култа, а не верски (или још мање) национални лидер.²⁵ Наративни материјал, укључујући и приповест о његовој смрти, потврђује овако становиште.²⁶ Смрт Мојсија и Арона доводи до извесних промена у односу између свештеничког старешине и цивилног лидера (Исуса Навина). Првосвештеник постаје саветник цивилног вође, али потоњи и даље има последњу реч.²⁷

²² Јахве Арону говори, углавном, посредством Мојсија (нпр. Лев. 10, 1–11). Deborah W. Rooke, *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 23–26 уп. M. Noth, *Numbers* (London: SCM Press, 1968, 1980), 133–134.

²³ Deborah W. Rooke, 30.

²⁴ Deborah W. Rooke, 26.30.

²⁵ Deborah W. Rooke, 30–32; Philip J. Budd, *WBC, Volume 5: Numbers*, (Dallas, Texas: Word Books, Publisher, 1995), el. ed.

²⁶ Мојсијев ауторитет је истакнут и у приповести о Корејевој побуну, јер се напетост разрешава његовим уласком у *свештенику над свештеницима*, којој је смео да приступи само Арон једном годишње (Бр. 17, 22–26). Приповест о смрти Ароновој је, такође, обликована као потврда Мојсијевог ауторитета, јер су Јахвеове заповести упућене Мојсију, а не Арону, који би требало да буде централна личност (Бр. 20, 22–29). Мојсије преноси моћ свештеничког старешинства са Арона на Елеазара, облачећи га у сакралне одежде свештеничког старешине које су припадале његовом оцу. Deborah W. Rooke, 32; Leon Yarden, *JIS 26 (1975): Aaron, Bethel and the Priestly Menorah*, 39–47; G. B. Gray, *ICC: Numbers* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1903), 193; M. Noth, 123–124; Budd, el. ed.

²⁷ У односу на Мојсија, Елеазар у потпуности задржава подређени положај

Наративни материјал више истиче Арона као оснивача свештенства и указује да су само његови потомци, аронити, једина законска свештеничка класа, мада и даље без знатнијег удела у сфери ван култа. Тако, „наративни материјал надопуњује законодавну грађу и фокусира се више на оно што Арон дели са својом сабраћом свештеницима, него на разлике између првосвештеника и обичног свештеника“.²⁸

Првосвештеник је култни представник васцелог свештенства са којим дели основне (свакодневне) култне обавезе, али и духовни ауторитет који делује уз политичког лидера и помаже му. У светлу овог можемо да кажемо да је првосвештеничка улога квантитативно, а не квалитативно различита од свештеничке. Иако дефтеронистичко предање минимализује политички (па и друштвени) значај првосвештеника, сводећи га на култног званичника подређеног цивилној власти,²⁹ јасно је да су његов друштвени значај и утицај били велики, нарочито у периодима слабе цивилне власти.

какав је имао и његов отац (Бр. 31, 25–31.41–47.48–50 [31.41]). Ништа у одељку не указује на квалитативну разлику између Елеазара свештеника и Елеазара првосвештеника. Елеазар се као самостални свештенички старшина јавља први пут када се Исус Навин поставља за Мојсијевог наследника (Бр. 27, 12–23). Наглашава се саветодавна улога Елеазара и употреба *урима* и *шумима* *ипред Јахвеом* (27, 21). Поред извесних нејасноћа, чини се да је разумно претпоставити да ће Елеазар саветовати Исуса, а да ће Исус Навин издавати наредбе после консултовања са Елеазаром. Арон је увек био потчињен ауторитету Мојсија. Мојсијевог смрћу се мења однос свештеничког старешине и цивилног (националног) вође. Син Навинов је био наследник Мојсија и његов помоћник (Бр. 27, 20). Приступао је, иако није био свештеник, Скинији (Изл. 24, 13; 33, 11), али је ипак Елеазар онај који му посредује вољу Божију. То је додатно истицало улогу свештенства, пре свега аронита, али је јасно да је син Навинов остаје последњи ауторитет. Deborah W. Rooke, 33–38.

²⁸ Арон се описује као праотац јединог законитог свештенства. Од синова се издваја нарочитим хаљинама, посвећењем, службом и божанским потврђењем старешинства (Бр. 17, 16–28). Ово је снажно истакнуто у коментарима на један од наведених назива *свештеник највиши (старшији) међу браћом својом* (Лев. 21, 10) и логичан је закључак да назив рефлектује статус свештеника који је сажет у Р — он је заједно *primus inter pares* са свим дужностима обичног свештеника, али и са додатним обавезама повезаним са Празником помирења и обредом који је повезан са Шатором у вези са поменутиим празником и тек у другом реду друштвеним утицајем. N. H. Snaith, *Leviticus and Numbers, Century Bible New Edition* (London: Thomas Nelson, 1967), 189; Y. Kaufmann, 184–186; Deborah W. Rooke, 39.

²⁹ Deborah W. Rooke, 43–54; Anthony Phillips, *CBC: Deuteronomy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 73–74; George F. Moore, *Judges, ICC* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1895), 434; James D. Martin, *CBC: The Book of Judges*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), 213; John Gray, *NCB: Joshua, Judges and Ruth* (Grand Rapids, Mich.: Eerdmans; London: Marshall, Morgan and Scott, 1986), 357.

3. Служба свештеничких редова Израиља

Према извештају Изл.–ИНав., сваки од свештеничких редова имао је тачно прописане службе у сфери култа и ван њега. Чини се да су основне службе, по којима су се свештенички редови разликовали, потицале из области култа. Истовремено, делатности у области ширег друштвеног утицаја су се преклапале. Најпре ћемо указати на последње.

3.1. Друштвене функције левитског свештенства

Левитски свештенички редови су имали различите друштвене функције. Једна од недовољно истражених друштвених функција јесте њихово учешће у оружаном дејствовању.

3.1.1. Милитантни аспект левитског свештенства

Левити изузети из пописа израиљских племена који су највероватније спровођени у циљу одређивања војне снаге и борбене готовости израиљског народа. То је навело неке научнике да закључе да су левити били изузети од војне службе (Бр. 1, 47; 2, 33; 26, 62), али постоје и библијски одељци који сугеришу супротно.³⁰ Левити су, на супрот тога, вођени свештеником Финесом ревнитељем (Бр. 31, 6), учествовали у ванредно суровим војним обрачуницима који су имали религијски повод. Нарочито је снажан опис Бр. 31 (уп. Пнз. 20, 2–4; ИНав. 8, 24–26) који нам даје религијску освету Израиљаца над Мадијанцима (Бр. 31, 2) и који се узима као пример *рајне религијске идеологије Израиља* упоредно са другим *шекшовима заширања*, премда се делом разликује од њих.³¹ Одељак одише ксенофобијом, иако је она представљена као последица спољног узрока.³² Дозвољава се узимање ратног плена (ко-

³⁰ Припадници овог племена се, ипак, описују у изразито милитантним ситуацијама. Избор за свештеничку службу повезан је са милитантном акцијом према непокајаним сународницима (Изл. 32, 25–29). Формацијски распоред унутар израиљског логора их је представљао као чуваре-стражаре светишта. M. Easton, *el. ed.*

³¹ Бр. 31 могуће је упоредити са *шекшовима заширања*. Мојсије је представљен као типични духовни библијски лидер светог рата који је упоредив са Самуилом (1 Сам. 15, 10–23 уп. 1 Цар. 20, 42). Изузетно је дозвољено узимање ратног плена и поштеђивање девствених Мадијанки. Убијање полно активних жена је повезано са њиховим утицајем на апостасију Израиљаца (уп. Пнз. 20, 18), а дечаци су страдали, највероватније, јер Израиљци нису имали могућност да контролишу велики број робова, као и због потенцијалне освете. Susan Niditch, *War in the Hebrew Bible* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 78–86.

³² Није било довољно једноставно истаћи да је нешто (т.ј. мадијански народ) проклето, већ да је жртва, да треба бити *пошри* (уп. ИНав. 6, 17–21; 8, 1–2). Читав опис снажно подсећа на сцене сурових ратних акција које је предводио Исус Навин (уп. 1

ји знатним делом припада левитима и свештеницима, Бр. 31, 29–31 уп. ИНав. 8, 27) и прописује се процес његовог очишћења (Бр. 31, 19.20.23).³³ Потреба очишћења можда рефлектује идеју о општој светости и неповредивости живота, чак и непријатеља. Низ детаља поглавља сугерише снажну сакралну ноту овог рата, нпр. ратни поход води свештеник, син свештеничког старешине. Наоружан је светим трубама и посудама, опремом која припада Светињи. Лидерско присуство свештеника са симболима његове службе чини овај текст нарочитим, јер се *свешти предмет* користе као *инструменти рата*. Снажно је истакнута улога различитих нивоа левитског свештенства.³⁴

Ово је контекст који може да баца ново светло на формулацију *војске синова Левијевих* које, *носећи Шашор*, иду посред *војске свеи Израиља* (Бр. 2, 17), прелазећи у свештеном рату преко Јордана на територије Обећане земље (ИНав. 3, 3).³⁵ Свештеници се јављају као ратни омилитичари (Пнз. 20, 2), и као непосредни оружани активиста попут Финеса. Такав активизам, штавише, постаје темељ на којем се он уздиже ка функцији свештеничког старешине као баштиник *вечног савеза свештеништва* (Бр. 25, 7–11). Финес се јавља као преговарач и потенцијални војсковођа у случају са олтаром зајорданских племена (ИНав. 23, 13.30–34). Милитантност свештенства, као и у случају њихове сабраће левита, повезивана је са ревновањем за чистоту вере и култа са једне, и *свештим ратом* уопште, са друге стране. Првосвештеници су посредством урима и тумима откривали вољу Божију, нарочито у погледу ратова које је водио Израиљ (уп. Бр. 31, 6.12–13.21.26.29.31.41.51.54; ИНав. 23, 13.30–34).

Сузан Нидич истиче: „Свештеник није само пред-борбени омилитичар, као у Пнз. 20, 2–4, или онај који помаже да се војска склони, те који редукује борбене снаге да би се истакла Божија улога у победи у светом рату, тако да то свима постане јасно. Свештеник је, пре, вођа оружаних снага, прикупљених у редним округлим бројевима, по хиљаду из сваког племена. Свештеник води ову знатну војску са симболима свог статуса, храмовним посуђем и специјалним труба које су једино свештеници смели да користе (Бр. 10, 2.7–10; уп. 2 Дн. 13, 12; Нем. 12, 35; 1 Дн. 15, 24; 16, 6; 2 Дн. 5, 12.13).“³⁶

Сам. 15, 3.9.15; Пнз. 13, 8.9) и осветничке проповеди великих пророка (Јер. 50, 11.14–15.28 и 51, 3–11). Susan Niditch, 80–81.

³³ Susan Niditch, 87.

³⁴ Susan Niditch, 87–88.

³⁵ Ратну литију преко Јордана воде *левити свештеници*, а не само *левити* (види: ИНав. 3, 3.6.8.13.14–17; 4, 3.9.10–11.15–18; 6, 4.6–9.11–13.16; 23, 13.30–34 уп. Бр. 31, 6; Пнз. 31, 9), нити само *свештеници*. О овој формулацији и реалности на коју се она односи биће речи у каснијем делу рада.

³⁶ Susan Niditch, 83.

3.1.2. Учитељско-правна служба левитског свештенства

Поновљени закони наглашавају учитељско-правну службу левита и препоручују Израиљцима да у правним случајевима, када је тешко расудити *крви и крви, расире и расире, ране и ране...* оду у неки од левитских центара, да тамо изнесу случај пред њих (или судије) и сачекају обавезујућу пресуду (Пнз. 17, 8–11). Слична идеја се понавља експлицитно у вези са процесима у случају убиства, када су у пресуђивање укључивани левити свештеници и свештеници (Пнз. 21, 1–9[5] уп. Пнз. 17, 9.12.19; 21, 5). На учење левита треба да се *иази* и у складу са њим треба да се делује. Оно је заповест самог Бога. Левити су решавали здравствено-хигијенска питања (Пнз. 24, 8; 27, 9; 31, 9–13), што је била дужност и свештеника, нарочито у случају опасних заразних болести, када су они давали коначну процену (Лев. 13, 2–28.29–37.38–44.47–58; 14, 3–20.21–31.33–53 уп. Пнз. 24, 8). Чак и сам цар је требало да се учи *њиховом закону* (Пнз. 17, 18), баш као што је требало да буде образован од стране *свештеника левита* (Пнз. 17, 18), а саветован од стране свештеничког старешине (Бр. 27, 19.21.22; 34, 17). Свештенички старешина је учествовао у одређивању племенских територија и националној администрацији уопште (Бр. 26, 1.3.63.64 уп. Бр. 27, 2.19.21–22; 32, 2.28; 34, 17; ИНав. 14, 1; 17, 4; 19, 51; 21, 1.4.13.19).³⁷ Чини се да су празници били ванредна прилика за учитељско-правну службу свештенства, пре свега повезану са законом односно његовим читањем и тумачењем (Лев. 10, 11; ИНав. 8, 33).³⁸

3.2. Култна служба левитског свештенства

Левитско свештенство се најчешће одређује у односу на улогу коју имају у богослужењу Израиља. Преклапања која постоје у *друштвеним функцијама* редова левитског свештенства готово да не постоје када библијски писац говори о култу. Левити су неоспорно схватани као култна послуга која помаже у техничким стварима свештеницима

³⁷ *Друштвени* аспекти службе свештеничког старешине проистицали су из његових пророчких дужности. Левитска наглашава употребу урима и тумима, што је нарочито приметно због изразитог антимагијског опредељења овог списка (Лев. 19, 26.31; 20, 6.27). Судски процеси су често укључивали пророштва, као и приношење жртве за грех чија је пракса била повезана са инсистирањем на социјалној правди. Лев. рефлектује такву праксу, тако да је жртва захтевнија што је приносилац (=починалац греха) на вишем друштвеном нивоу (Лев. 4, 3.13.22.27), али је грех *свеи Израиља* стављен испред греха владара, а на сличном нивоу као грех свештеника. Mary Douglas, 110–112.118–121.

³⁸ Лев. 23 о *свештим данима*. Може се учинити да се свештеници спомињу успутно у контексту ритуала, али јасно је да они представљају битан елемент светковине. Нарочито се спомињу две свештеничке активности: обртање првог снопа (23, 10–11.20) и приношење жртава. Lester L. Grabbe, *The Priests in Leviticus—is the Medium the Message?*, 211.

(Арону и синовима, Бр. 3, 6.9; 18, 2.6).³⁹ Они су, дакле, били храмовна послуга и стога су право службе стицали у зрелим годинама, и то само физички способни мушкарци (Бр. 8, 23–25 уп. Бр. 4, 30.35.39).

3.2.1. Левити као храмовна послуга

Левити су божанском заповешћу постављени *над шатором сведочанства и над свим посуђем у њему и над свим што припада њему...* (Бр. 1, 50 уп. 3, 7.8). Они су припремали премештање Скиније и свештеног посуђа приликом подизања и постављања израиљског логора *радећи што треба око шатора* (Бр. 1, 50б.51.53.в). Нелевитима је оваква активност била забрањена под претњом смртне казне (Бр. 1, 51б). Левити су приликом подизања логора образовали круг око Скиније, а затим су у другом реду шаторе подизали припадници осталих израиљских племена. Гирсанова лоза логоровала је западно од Скиније (Бр. 3, 21.23–24).⁴⁰ На југу у односу на Скинију табориле су породице Катове лозе (Бр. 3, 19.27.29–30).⁴¹ Мераријева лоза имала је место северно од Скиније (Бр. 3, 20.33.35).⁴² Тако распоређени левити су образовали *царску гарду Невидљивој Цара* који је обитавао у свом двору (Скинији).⁴³

Свакој левитској лози су били намењени тачно одређени свештени сасуди и предмети. Гирсоновци су били задужени за саму Скинију, наслон са покривачем, завесу на вратима Скиније и за завесе трема са ужима која су коришћена за њихово постављање (Бр. 3, 25.26).⁴⁴ Припадници Мераријеве лозе били су задужени за дрвену грађу шатора, елементе којима је она повезивана и алат који се са њима повезан (Бр. 3, 36.37).⁴⁵ Катова

³⁹ Левити се узимају уместо првенаца Израиља. Ово тврђење је могуће сагледати у контексту пасхалне ноћи. Тада су поштеђени првенци Израиља, поставши Јахвеово власништво. Сада, тај статус уместо њих, имају Левити (Бр. 3, 12.13.39–45; 8, 16–18). У предсинајском периоду улогу свештеника су вршиле старешине Израиља. Првенци су њихови наследници, и у култном смислу. Улога левита такође је култна. Њихова повезаност са култом је сматрана разлогом њиховог изузимања из наслеђа у смислу племенске територије. Јахве је, наиме, *њихово наслеђе* (Пнз. 10, 8.9; 14, 27; 18, 1–2; ИНав. 13, 14; 14, 3.4).

⁴⁰ Старешина Гирсонове лозе био је Елисаф. Он сам је био подређен Итамару, сину Ароновом (Бр. 4, 28). Лоза је обухватала породицу Ловенијева и Семејева.

⁴¹ Старешина ове лозе, која је обухватала породице Амрама, Исара, Хеврона и Озила, био је Елисафан. Ово је била левитска лоза из које је су потицали Арон и Мојсије. Она је стога дала *старешину над старешинама левитским*. То је био Аронов син Елеазар, који га је доцније и наследио на месту (прво)свештеника (Бр. 3, 32).

⁴² Сурил је био старешина Мамријеве лозе којој су припадале две породице, Малијева и Мусијева. Сурил је био под старешинством Итамара, сина Ароновог (Бр. 4, 33).

⁴³ М. Easton, ed.

⁴⁴ Бр. 4 сведоче да је брига о наведеним елементима подразумевала и њихово преношење уз предузимање одговарајућих и прописаних мера заштите (4, 24–26). Могуће да је под њихову јурисдикцију спадало и посуђе тремског дела светиње (4, 26).

⁴⁵ Бр. 4 понавља шта све спада под дужност припадника ове породице, при чему

лоза (из које су потицали Мојсије и Арон) водила је бригу о светим предметима и светом посуђу Шатора, унутрашњој завеси и најзначајнијој реликвији Израиља – *ковчећу савеза* (Бр. 3, 31; 4, 5–15.18–20). Они су, такође, *служили у светињи*. То је можда имало значење вршења извесних свештеничких дужности (Бр. 7, 9). Левити су били активно укључени и у изразу Скиније и свештених сасуда (Изл. 38, 21), као и њихово преношење.⁴⁶

3.2.2. Свештеници – приносиоци жртава

Свештеници (Арон и синови) су приносили жртве и то је била њихова основна култна дужност. Иако су у старини жртвоприношење вршили самостално сви припадници Израиља, или макар представници угледних породица, ова делатност је временом (и уз мање изузетке) постала ексклузивно право левитског, аронитског свештенства (нпр. Лев. 1, 5.7–13.15.17; 2, 2.3.8–10.16; 3, 2.5.8.11.13.16; 4, 27–35; 5, 6.8–10.14–18.20–25; 6, 9–11.16–20.22.25.30; 12, 6.8; 15, 14–16.28–30; 19, 22 уп. Бр. 15, 25.28).⁴⁷ Понекад није јасно да ли одређени жртвени ритуал треба да ради свештеник или свештенички старешина (Лев. 5, 14–28.30 уп. Бр. 19, 2–8).⁴⁸ Свештенички старешина је, највероватније, могао да делује као пуноправни свештеник, и то да чини у изузетним случајевима као што је приношење *жртве за трих народа* (Лев. 4, 3–12.13–21). Пуноправни свештеник, ипак, није могао да учествује у неким култним радњама које су биле ексклузивно право свештеничког старешине, нпр. у култу повезаном са Даном помирења (Лев. 16), када је као врховни верски поглавар репрезентовао сав Израиљ.⁴⁹

се истиче потреба да се поброје сви предмети за које су они задужени (Бр. 4, 32). Највероватније да је задужење ових предмета подразумевало и њихово преношење приликом промене места логоровања.

⁴⁶ У складу са потребама преношења свештених сасуда, левитске породице су добиле вучну стоку (Бр. 7, 5–8). Катовци су били изузети јер се Ковчег савеза морао носити на раменима.

⁴⁷ John Arthur Davies, 162.

⁴⁸ Наведени текст говори о *свештенику Елеазару*, али описује Елеазера који први пут самостално носи ову титулу. Он се раније увек јавља уз *свештеника Арона*. Значајно је приметити да нешто касније јавља Финес, који се представља као *син свештеника Елеазара, сина свештеника Арона*, Бр. 25, 7). Касније се *свештеник Елеазар* јавља као сарадник Мојсија, баш као што је то био и Арон (Лев. 26, 1.3.6.3.6.4; 27, 2.19.21.22; 31, 12–13.21.26.29.31.41.51.54; 32, 2.28; 34, 17), иако се смрт Аронова и постављење Елеазарово везују за каснији период (Лев. 33, 38 уп. Пнз. 10, 6). У тексту је истовремено све присутнији Елазаров син и наследник Финес. Може се претпоставити да је ово сведочанство о смени генерација на полагају *свештеничкој старешине* (Бр. 2, 7–11; 31, 6; ИНав. 23, 13.30–34), можда у складу са годинама старости које су ограничавале свештеничку службу.

⁴⁹ Арон је сваког дана приносио тамјан на кадионом олтару, сваког јутра је чистио светиљке у светишту (Изл. 30, 1–10), и сваке суботе је уређивао сто са хлебовима пред-

4. Проблем диференције редова левитског свештенства у Изл.–ИНав. у историјским реконструкцијама

Проблем реалног (историјског) разликовања свештеничких редова у периоду који је описан у Изл.–ИНав. је комплексан. Представили смо различите покушаје реконструкција историје левитског свештенства, које се углавном слажу да у периоду који је представљен у опусу Изл.–ИНав. није постојала подела на редове, макар не онаква каква се може наслутити у библијским текстовима. Подела на редове је најјасније изражена у Р-извору који је настао у 6–5. в. пре Хр. и који у ранијем периоду читава реалност свог доба. Подаци који долазе из D-извора су доста нејасни и збуњујући. Они сведоче о различитим категоријама левитског свештенства. Спомину се свештеничке старешине Арон, Елеазар и Финес (Пнз. 10, 6; ИНав. 14, 1; 17, 4; 19, 51; 21, 1.4.13.19; 23, 13.30–34; уп. ИНав. 20, 6), свештеници (Пнз. 17, 9.12; 19, 17; 20, 2; 26, 3.4; ИНав. 4, 3.9.10–11.15–18; 6, 4.6–9.11–13.16; 8, 33), левити (Пнз. 18, 6–8) и свештеницима левитима (Пнз. 17, 18; 18, 1; 24, 8; 27, 9; ИНав. 3, 3.6.8.13.14–17; 8, 33 уп. Пнз. 21, 5; 31, 9).

Управо последња категорија свештеници левити (=свештеници, синови Левијеви) јесте збуњујућа и наводи нас да поставимо питања: 1) ко су они били; 2) шта тај назив говори о проблему реалног (историјског) постојања свештеничких редова у Мојсијевом законодавству и периоду. Најпре ћемо одговорити на друго питање.

4.1. Проблем реалног (историјског) постојања свештеничких редова у Изл.–ИНав.

Постављање овог питања подразумева одбацивање или макар потребу ревизије хипотезе Велхаузена да су подаци о свештеничким редовима каснија интерполација. У том случају можемо да закључимо да:

а) израз свештеници левити нема нарочито значење тј. да га треба изједначити или са редом свештеника⁵⁰ или, како се чешће чинило, са редом левита,⁵¹

ложења (Лев. 24, 5–9). Deborah W. Rooke, 21; Lester L. Grabbe, 211.

⁵⁰ Уколико задржимо прву могућност (да су левити свештеници били једноставно или свештеници или левити) приближавамо се умереним критичарима Велхаузенове хипотезе. Они су прихватили постојање два реда левитског свештенства. Емертон је сматрао да се Пнз. лако креће од једног до другог термина и да одаје утисак да не постоји оштра разлика међу различитим врстама левита (и стога свештеници левити означава све левите који су, истовремено, и свештеници). J. A. Emerton, 133; J. G. McConville, 137

⁵¹ Рајт и Маконвил су сматрали да разликовање свештеника и левита у Пнз слична разликовању у Р тј. да су свештеници левити једноставно левити, храмов-

б) израз свештеници левити потврђује да нису сви свештеници били левити (односно да је свештенички ред укључивао и појединце не-левитског порекла),

в) израз свештеници левити потврђује да нису сви левити били (пуноправни) свештеници,

г) израз свештеници левити сугерише постојање извесног међуреда.

а) **Израз свештеници левити нема нарочито значење и треба га изједначити са редом левита или са редом свештеника.** Чини се да Пнз. 10, 9 и 18, 1–8 подржавају прву могућност те да се у 18, 2 „употреба сама левитска терминологија и препознаје законско разликовање између вишег и нижег свештенства“.⁵² Било је, међутим, научника који су сматрали да управо ови стихови указују на поистовећивање термина свештеници левити са целином Левијевог племена.⁵³ Међу њима се истакао Маконвил који је наводио постојање фундаменталног разлога за посматрање и истицање целине Левијевог племена у Пнз. Братство Израиља и јединство народа, које се према схватању Хулста најснажније

на послуга. Маконвил примећује да се у Пнз. 27, 9–14 свештеници левити јављају као нарочита група задужена да привуче пажњу израиљских племена на упозорење које дају сви левити (Пнз. 27, 15–26), али истиче да ИНав. 8, 33 не подржава закључак да су левити свештеници засебна категорија одвојена од осталих левита и закључује да имао случај, два израза којим се означава иста ствар (уп. Пнз. 31, 9.25). Он сматра да се овај израз може применити и на свештенике, те да Пнз. не познаје разлику између вишег и нижег свештенства иако је свештенство повезивано са Ароном и његовим синовима (Пнз. 10, 8), док се цело Левијево племе сматрало одвојеним за службу Јахвеу (Пнз. 10, 6). G. E. Wright, *VT 4 (1954): The Levites in Deuteronomy*, 327.330; J. A. Thompson, *Deuteronomy* (London, 1974), 265.

⁵² Milgrom, *Cult and Conscience* (Leiden 1976), 11.

⁵³ Маконвил сматра да Пнз. 18, 1–8 представља референцу о целини Левијевог племена у контексту његовог наслеђа у Израиљу без претензија да се несвештенички левити изједначе са свештеницима (или да се повуче јасна разлика међу њима). Левитски свештеници тј. цело племе Левијево нема дела у наслеђу Израиља и живи од дарова олтара и свештеничких прихода. Фраза свештеници левити, стога, једноставно сугерише да свештенство припада Левијевом племену (уп. Бр. 18, 1–7 и ИНав. 18, 7 где уместо израза свештеници левити стоји једноставно свештеник). У Пнз. 18, 6–8 термин левити означава члана Левијевог племена, без обзира на статус у њему. То не значи изједначавање свештеника и левита (јер би у том случају било неопходно да се у ст 1 нађе термин свештеници или свештеници левити). Маконвил је одбацивао схватање да наведени стихови рефлектују централистичке тенденције из времена цара Јосије тврдећи да текст говори о могућности повременог доласка левита на службу у централно светиште. Учесталост реализације ове могућности повезана је са географским пореклом левита. J. G. McConville, 137–140. За опширнију расправу види: J. A. Emerton, 132; G. E. Wright, *The Levites in Deuteronomy*, 328.

показује у подручју култа, полазна је тачка за одређивање става Пнз. према званичницима култа. Пнз. не теже да разликују редове унутар клира, смањујући разлике између клира као таквог и обичних Израјлаца.⁵⁴ Маконвил закључује да „начело јединства само по себи није доказ да Пнз. изостављају познате разлике унутар свештенства... обзиром на то да имамо разлог да верујемо да су такве разлике познате... Ако аутор Пнз. тежи да сузбије све разлике у редовима Израјла и нарочито разлику између свештенства и остатка народа, разлика између нижег и вишег клира постаје ирелевантна. Уколико би се дозволило њено јављање у смислу активног извршења то би било насупрот уједињујућег начела. Прихватајући да се разлика између свештеника и Левита не јавља у Пнз. на начин на који се то чини у Р, сугеришемо да разлог за то није увек потребно тражити у промени историјских околности, већ у богословским нагласцима који су напред показани.“⁵⁵

б/в) Израз свештеници левити потврђује да је свештенички ред укључивао и појединце нелевитског порекла и/или да нису сви левити били (пуноправни) свештеници. Иако су ова тврђења неоспорна, она битније не утичу на разумевање формуле коју истражујемо. У Изл.–ИНав. се јасно потврђује постојање неизрајског свештенства (нпр. Јотор), као и царског свештенства свег Израјла. Формулација *свештеници левити*, међутим, увек се користи у контексту Левијевог племена. Постојање нелевитског и неизрајског свештенства не помаже нам у одређењу ове формулације. Потребно је, стога, да размотримо и последњу могућност:

г) израз свештеници-левити сугерише постојање извесног међуред који је унутар левитског свештенства заузимао позицију између свештеника и левита. У дефтеронистичком предању овај термин се примењује на део левита који носи ковчег савеза (Пнз. 31, 9; ИНав. 3, 3.6.8.13.14–17), односно Катовој породици левита која је била најближа аронитима и тиме најближа пуноправном свештенству. Истој групи је било поверена и учитељска служба (Пнз. 17, 18; 24, 8; 27, 9). У ИНав.

⁵⁴ A. C. Welch, *The Religion of Israel under the Kingdom* (Edinburgh, 1912), 198; R. Abba, *FT 27 1977: Priests and Levites in Deuteronomy*, 257–267.

⁵⁵ Маконвил указује да запостављање диференцијације у Левијевом племену (каква се истиче у Р) не значи да је та подела била непозната у Д. Дефтерониста је имао богословски разлог због којег ту поделу није нагласио (уп. ИНав. 21 уп. ИНав. 13, 14; 14, 3; 18, 7). У наведеним стиховима се цело Левијево племе препознаје као *Јахвеово свештенство* (ИНав. 18, 7), али се јасно истиче посебност катовске лозе и аронитске породице. J. G. McConville, 140–142.149; J. A. Emerton, 132; J. Gray, 161.

они се понекад називају једноставно *свештеници* (ИНав. 4, 3.9.10–11.15–18; 6, 4.6–9.11–13.16). Маконвил је сматрао да то потврђује да су они били пуноправни свештеници или да су се временом изборили за такав статус (становиште блиско ставовима Кодича и Нилсена).

Значајно је приметити да библијски писац сведочи о *пирамидалном обрасцу* по којем је било установљено левитско свештенство: цело Левијево племе је било *свештенство Јахвеово*, али су само припадници једне породице сматрани пуноправним свештеницима међу којима је нарочиту улогу имао *свештенички старешина*. Лако је замислити слику свештеничке пирамиде у којој три Аронова сина обављају дужност старешина над три левитска клана, док старешинство над њима обавља најстарији син Аронов припремајући се за дужност првосвештеника. Овакву правилну пирамидалну структуру, делом је нарушио догађај из Лев. 10, односно погибија двојице синова Аронових. Итамар, млађи од преосталих Аронових синова, преузима управу над два левитска клана, а првородни Елеазар над једним, и то *кашовским* – кланом који је непосредно повезан са Ковчегом савеза и другим свештеним предметима.

Поставља се питање да ли су Арон, Елеазар и Итамар могли да испуне све што се од свештеника очекивало?⁵⁶ Уколико би им је треба помоћ, вероватно да су је пружали левити, и то пре свега Катовци, који су називани *левити свештеници*. Такве околности су могле да буду база стварања међуред који је тежио остварењу свог статуса на рангу пуноправног свештенства. Сведочанство о таквом процесу могуће је препознати и у *Корејевој побуну*.

3.2. Корејева побуна – левитско-катовска револуција?

Сав Израјл је имао статус *корпоративне царске свештеника* (Изл. 19, 4–6) унутар кога је као репрезент узето Левијево племе да буде *свештенство Јахвеово*, које је у пуном смислу реализовано кроз аронитску лозу. Да ли је овакав комплексан модел могао да буде база потенцијалног неспоразума, напетости па и сукоба додатно подстакнутог могућношћу да се овакво устројство стави у функцију левитско-аронитског елитизма?⁵⁷ Да ли се Корејева побуна може сагледати као радикални резултат потенцијалних не-

⁵⁶ Било је потребно реализовати комплексан систем свакодневних жртава, жртава за нарочите потребе народа, лична приношења Израјлаца и различите друге службе које су спадале по њиховој јурисдикцији.

⁵⁷ Martin McNamara, *Targum and Testament: Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible – A Light on the New Testament* (Shannon: Irish University Press, 1972), 155.

доречености?⁵⁸ Опис побуне (Бр. 16, 1–35) је прва од три нарације које су обликоване као потврда законитости аронитског свештенства. Друга епизода сведочи о немирима у јеврејском логору (Бр. 17, 1–15) и истиче Аронову посредничку улогу (Бр. 17, 13). Трећа (Бр. 17, 16–28) потврђује Аронovo првенство међу осталим израиљским старешинама (што можда сугерише на смиривање узаврелих страсти). Статус се, при томе, одређује у односу на централно светиште. Тиме се додатно подицртавају свештенички прерогативи аронита.⁵⁹ Нарација почиње употребом глагола *јобуниџи се* (Бр. 16, 1) који можда означава и *устјанак јроџив законџе свешџеничке власџи* у циљу остварења пуноправног свештенства левита (види Бр. 16, 8–10 [9] уп. Изл. 29, 9; Јзд. 2, 62; Нем. 7, 64).⁶⁰ Текст открива да су Мојсије и Арон били оптужени за ароганцију.⁶¹ Оптужба је представљала борбу за полагање права на свештенство (Бр. 16, 10). Кореју су се придружили и други Израиљци нелевитског порекла који су тежили да у духу *савеза и идеје корјоративној свешџенства*

⁵⁸ Перикопа о Корејевој побуни вероватно је настала на основу старијег предлошка. Истакнуто је питање светости и правилног приступања Јахвеу, перикопа која следи говори о *кадионицама* (Бр. 17, 6–15) и повезује се са причом о Ароним синovima (Лев. 10, 1–7). Приповест о *Ароновој палици* још једном Јахвеов избор Арона који је приказан као репрезент и праотац свештенства, а не као носилац специфичног капацитета као *свешџеничкој сџарешине* (Бр. 17, 5). Приповест, као и она о Ароним синovima служи да опомене против узурпирања свештеничких права и да афирмише свештеничко-левитску јерархију познату из свештеничког предања (Р).

⁵⁹ George Buchanan Gray, *A Critical and Exegetical Commentary on Numbers* (ICC; Edinburgh: T. & T. Clark, 1903), 186–196; Baruch A. Levine, *Numbers 1–20* (AB, 4; New York: Doubleday, 1993), 400–402.

⁶⁰ Кореј, левит, био је у савезу са извесним припадницима Рувимовог племена и још 250 вођа заједнице (16, 1–2). Према једном схватању ова побуна је представљала покушај свргавања Мојсија и Арона и успињања на његово место. Према другом, радило се о тужењу на опште недаће живота у пустињи које су задесиле заједницу, а за које су били одговорни они коју су заједницу водили. Могуће је да је сама перикопа састављена из два различита предања, од којих је једно говорило у устанку рувимовских старешина (који су износили опште жалбе), а друго је преносило левитску побуну узроковану ограничавањем свештеничких прерогатива. John Artur Davies, 190, 191; Jacob Liver, *Studies in the Bible* (ed. Chaim Rabin): *Korah, Dathan and Abiram* (Jerusalem: Magnes Press, 1961), 189–217.; Johannes Pedersen, *Israel, its Life and Culture*, 2 vol (London: Oxford University, 1930), 283–286; Greta Hort, *AusBR 1 (1959): The Death of Qorah*, 2–26; Jonathan Magonet, *JSOT 24 (1982): The Korah Rebellion*, 3–25; Timothy R. Ashley, *NICOT: The Book of Numbers* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 298–321.

⁶¹ Редактор вештом иронијом показује да су побуњеници оптуживали Мојсија и Арона за ароганцију која је заправо карактерисала саме побуњенике (Бр 16:3.7.10.40), док су Мојсије и Арон заправо понизни молитељи за добробит Израиља (16, 4.22). John Artur Davies, 190.193.195; Jacob Milgrom, *JQR 69 (1978): Priestly Terminology and the Political and Social Structures of Pre-monarchic Israel*, 65–81.

свеј Израиља и сами остваре право пуноправног свештенства. На тај начин Корејева побуна је добила обимнији карактер *јрогемо-крајској* типа, иако је Кореј, као *син Исааров, сина Каџовој, сина Левијевој*, имао уже *јроарисџо-крајске* тежње (у смислу левитско-свештеничке аристократије).⁶²

Значајно је приметити да у каснијем периоду припадници Катове левитске лозе (=левиџи свешџеници) заузимају значајно место у храмовно-дворској администрацији цара Давида. Иако они нису изједначени са аронитско-садокитским свештенством, издвајају се од осталих левита и имају старешинство над њима, нарочито уколико су своје генеалогско порекло повезивали са Мојсијем (1 Дн. 15, 15.22.24.26; 23, 6.14.17–19; 24, 620.22; 26, 22–26.29–32). Штавише, нарочито место унутар угледних редова *левиџа-музичара* и *левиџа враџара* заузимали су *синови Корејеви* (нпр. 1 Дн. 9, 17). Ово је сведочанство да Корејева побуна јесте била *ујушена*, али да су њени ефекти били далекосежнији него што се да закључити на основу Бр. 31. Катовци (*левиџи свешџеници*) нису стекли право пуноправног свештенства, али су заузели повлашћено место међу левитима. Можда су чак образовали и нарочити међуред *левиџа свешџеника*. Своју позицију су вероватно ојачали у периоду између освајања Ханана и успостављања монархије, јер је сад уз једно централно светиште (које је било тамо где је био и савезни ковчег) постојао низ значајних светишта и велики број локалних кулtnих места. Тешко је замислити да су при свим овим кулtnим средиштима функцију свештеника, чак и у смислу култа, могли вршити аронити. Јасно је да су левити сматрани одговарајућом заменом, нарочито уколико су припадали катовској лози и уколико су имали мојсијевско порекло (левити свештеници, Суд. 17–18 [18, 3.11–29.30–31]). Монархистичком централизацијом култа уздиже се средишње (јерусалимско) светилиште и тамошња садокитска свештеничка породица. Постепена рустификација локалних светилишта није ишла на руку левитском и *левиџско свешџеничком* реду, али су ови други надомештење добили значајном улогом у државној и дворској администрацији цара Давида (уп. 1 Дн. 24, 6; 26, 32).⁶³

⁶² Cyril Eastwood, *The Royal Priesthood of the Faithful: An Investigation of the Doctrine from Biblical Times to the Reformation* (London: Epworth Press, 1963), 18.

⁶³ T. Polk, *SBT 9 (1979): The Levites in the Davidic-Solomonic Empire*, 3–22; Adam Welch, *The Work of the Chronicler: The Chronicler and the Levites* (London: Oxford University Press, 1939), 55–80; T. N. D. Mettinger, *CBOTS 5: Solomonic State Officials: A Study of the Civil Government Officials of the Israelite Monarchy* (Lund: Gleerup, 1971); G. E. Wright, *EI 8 (1967): The Provinces of Solomon*, 58–68.

Библиографија

- Abba, R. (1977), „Priests and Levites in Deuteronomy“ y *Vetus Testamentum*, XVII/1.
- Achtemeier, P. J. (1985), Harper & Row, P., *Harper's Bible dictionary*, San Francisco: Harper & Row – Society of Biblical Literature, el. ed.
- Ashley, T. R. (1993), *The Book of Numbers* (New International Commentary on the Old Testament), Grand Rapids: Eerdmans.
- Budd, P. J. (1995), *Numbers* (Word Biblical Commentary: Volume 5), Dallas, Texas: Word Books, Publisher, el. ed.
- Cody, A. (1969), *A History of Old Testament Priesthood*, Rome: Pontifical Biblical Institute.
- Davies, J. A. (2004), *Literary and Intertextual Perspectives on an Image of Israel in Exodus 19:6* (JSOT Supplement 395), London&New York: T&T Clark International.
- Davies, J. A. (2004), *A Royal Priesthood* (JSOT Supplement 395), London&New York: T&T Clark International.
- Easton, M. (1996), *Easton's Bible dictionary*, Inc.: Oak Harbor, WA, el. ed.
- Eastwood, C. (1963), *The Royal Priesthood of the Faithful: An Investigation of the Doctrine from Biblical Times to the Reformation*, London: Epworth Press.
- Elwell, W. A. (1997 [1996]), *Evangelical dictionary of biblical theology*, Baker Book House: Grand Rapids, el. ed.
- Elwell, W. A. и Comfort, P. W. (2001), *Tyndale Bible dictionary*, Wheaton, Ill: Tyndale House Publishers, el. ed.
- Freedman, D. N. (1996), *The Anchor Bible Dictionary*, Doubleday: New York, el. ed.
- Glazier-McDonald, B. (1987), *Malachi – The Divine Messenger* (SBLDS, 98), Atlanta: Scholars Press.
- Grabbe, L. L. (2003), „The Priests in Leviticus – is the Medium the Message?“; Rolf Rendtorff, Robert A. Kugler, *The Book of Leviticus – Composition Reception*, Leiden: Brill.
- Gray, G. B. (1903), *A Critical and Exegetical Commentary on Numbers* (ICC), Edinburgh: T. & T. Clark.
- Gray, J. (1986), *Joshua, Judges and Ruth* (NCB), Grand Rapids, Mich.: Eerdmans; London: Marshall, Morgan and Scott.
- Hort, G. (1959), „The Death of Qorah“, *Australian Biblical Review*, 7.
- Kaufmann, Y. (1972), *The Religion of Israel, translated and abridged by Moshe Greenberg*, New York: Schocken.
- Kugler, R. A. (1996), *From Patriarch to Priest: The Levi-Priestly Tradition from Aramaic Levi to Testament of Levi*, Atlanta: Scholars Press.
- Levine, B. A. (1993), *Numbers 1–20: A New Translation* (Anchor Bible Series, Vol. 4A), New York: Doubleday.

- Liver, J. (1961), „Korah, Dathan and Abiram“, y Chaim Rabin (ур.), *Studies in the Bible*, Jerusalem: Magnes Press.
- Magonet, J. (1982), „The Korah Rebellion“, *Journal for the Study of the Old Testament (JSOT)*, 24.
- Martin, J. D. (1975), *The Book of Judges* (CBC), Cambridge: Cambridge University Press.
- McConville, J. G. (1986), *Law and Theology in Deuteronomy* (JSOT Supp 33), Sheffield: JSOT Press Department of Biblical Studies, The University of Sheffield.
- McNamara, M. (1972), *Targum and Testament: Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible – A Light on the New Testament*, Shannon: Irish University Press.
- Mettinger, T. N. D. (1971), *Solomonic State Officials: A Study of the Civil Government Officials of the Israelite Monarchy* (CBOTS 5), Lund: Gleerup.
- Milgrom, J. (1976), *Cult and Conscience*, Leiden: E. J. Brill.
- Milgrom, J. (1978), „Priestly Terminology and the Political and Social Structures of Pre-monarchic Israel“, *Jewish Quarterly Review (JQR)*, 69.
- De Moor, J. C. (1990), *The Rise of Yahwism: The Roots of Israelite Monotheism* (BETL, 91), Leuven: Leuven University Press.
- Moore, G. F. (1895), *Judges* (ICC), Edinburgh: T. & T. Clark.
- Niditch, S. (1995), *War in the Hebrew Bible*, Oxford: Oxford University Press.
- Noth, M. ([1968] 1980), *Numbers*, London: SCM Press.
- O'Brien, J. M. (1990), *Priest and Levite in Malachi* (SBLDS, 121), Atlanta: Scholars Press.
- Pedersen, J. (1930), *Israel, its Life and Culture*, 2 vol., London: Oxford University.
- Phillips, A. (1973), *Deuteronomy* (CBC), Cambridge: Cambridge University Press.
- Polk, T. (1979), „The Levites in the Davidic-Solomonic Empire“ y *SBT* 9
- Rooke, D. W. (2000), *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, W. (1997), *Smith's Bible dictionary*, Nashville: Thomas Nelson, el. ed.
- Snaith, N. H. (1967), *Leviticus and Numbers, Century Bible New Edition*, London: Thomas Nelson.
- J. A. Thompson, *Deuteronomy* (London, 1974)
- Walker, D. A. (1900), „The Levitical Priesthood: A Study in Social Development“ y *Journal of Biblical Literature (JBL)*, Vol. 19, No. 2.
- Welch, A. C. (1912), *The Religion of Israel under the Kingdom*, Edinburgh.
- Welch, A. C. (1939), *The Work of the Chronicler: The Chronicler and the Levites*, London: Oxford University Press.

Wellhausen, J. (1885), *Prolegomena to the History of Ancient Israel*, Edinburgh.

Wright, G. E. (1954), „The Levites in Deuteronomy“ у *Vetus Testamentum* (VT), 4.

Wright, G. E. (1967), „The Provinces of Solomon“, *EI* 8.

Yarden, L. (1975), „Aaron, Bethel and the Priestly Menorah“, *Journal of Jewish Studies* (JJS), 26.

Примљено: 28. 3. 2013.

Одобрено: 12. 4. 2013.

LEVITICAL PRIESTHOOD FROM EXODUS TO JOSHUA — ORDERS AND PRACTICE —

Jovan Blagojević

The Biblical Cultural Centre, Belgrade

Summary: *The author discusses the Levitical priesthood from Exodus to Joshua. He first reflects on the Wellhausen's reconstruction of the Levitical priesthood, its perception, variation and criticism. In his review of the Biblical references, the author points to the Levitical priesthood orders such as Levites, priests and the oldest priest and their role in social life and in cult practice. The cult practice was the distinctive feature of the Levites and it was crucial for their segregation in the Israel tribes, as well as for the internal segmentation within the Levitical priesthood. The author investigates the problem of the real (historical) existence of the various Levitical priesthood orders and he shows that it was viable and probably more complex than one could guess because it included the subgroup of the order: „Levite-priests“.*

Key words: *Levi, Koath, Moses, Aaron, Eleazer, Phinnes, Korah, Wellhausen, priest's orders, Levites, priests, Eldest priest, Levite-priests, subgroup of the order, priest's practice.*

НАСТАНАК СЕПТУАГИНТЕ

Борис Фајфрић*
Епархија сремска,
Шид

Апстракт: *Септуагинта је грчки превод Светога Писма који је настао у време Птолемеја II Филаделфа, а на захтев Јевреја из Александрије. Главни разлог настанка је био такав што су Јевреји у Египћу заборавили арамејски језик, због чега нису могли разумети речи Закона који се у синагогама читао на арамејском. Извор који говори о Септуагинти јесте Аристејево писмо, које је литерарна фикција, чији циљ је био да се грчки превод прихвати као званичан и докаже да је веран оригиналу. Већи део научника сумња у веродостојност Аристејевог писма и сви се слажу да је прво настао Пенитаеух, а касније остале књиже.*

Кључне речи: *Септуагинта, превод, учењаци, Аристеј, писмо, Филаделф.*

Под утицајем јелинизма, Јевреји су се прилагођавали грчком начину живота. Све већи број њих је у дијаспори говорио грчким језиком,¹ а заборављао свој. То је представљао проблем за јеврејски народ, јер нису могли разумети речи Петокњижја, које се у синагогама² читало на арамејском језику. Све је био мањи број оних који су знали свој језик, а све већи који су говорили грчки. Зато се појавила потреба у дијаспори да се Свето Писмо преведе на грчки језик.

* danig@eunet.rs.

¹ Није био у питању чист грчки језик, него тзв. κοινὴ дијалекат, који је у ствари био упрошћен антички дијалекат, помешан са оријенталним и грчким језиком. Сви Јевреји су се тада трудили да говоре грчким језиком, сматрајући за варваре оне који нису познавали тај језик.

² Синагоге су куће за молитву које су настале у дијаспори. Постоје неке претпоставке да су настале током вавилонског ропства, али оне нису доказане. Касније ће се проширити по Палестини, па се може добити утисак да су тамо и настале.